

Bartha Ákos

TETTESEK NYOMÁBAN*

Ungváry Krisztián: *Tettesek vagy áldozatok? Feltáratlan fejezetek a XX. század történelméből*. Jaffa, Budapest, 2014, 334 oldal

„Napfényes városok, sötét bűnök” – hirdette a honi kultúrafogyasztás kanalizálásában¹ nem csekély szerepet játszó könyvforgalmazó mamutcég színes szórólapja, melyet Ungváry Krisztián legújabb kötetéhez mellékeltek. Bár a bizalomgerjesztő szlogen nem a jeles hadtörténész szerző legújabb munkáját, hanem egyik jó nevű kiadónk spanyol krimisorozatát népszerűsítette, a megkönnyebbülés csupán ideiglenes: a könyv végére érve megerősödhet az olvasói gyanú, miszerint talán mégsem a *Meghívás gyilkosságra* vagy a *Párizsi rejtély* hírverését kaptuk kézhez, s a „vendégszöveg” jó helyre került. De hát „egy jó detektívregényben semmi sem az, aminek látszik”, olvashatjuk például Carmen Posadas opusáról – és végsősoron hasonlókat mondhatunk el recenziónk tárgyáról is.

Tettesek vagy áldozatok? Feltáratlan fejezetek a XX. század történelméből – szerepel a tudomány-népszerűsítésben élen járó Jaffa Kiadó gondozásában megjelent, keményfedeles, helyenként képekkel is illusztrált kötet borítóján, mely könyv tehát egy történész szerző történelmi tárgyú, új eredményeket feltáró tanulmánykötetét ígéri. A javíthatatlan szkeptikusok ugyanakkor már a „szubjektív előszó” kapcsán gyanút foghatnak, melyhez a szerző egyik Kulturkampf-élharcosunk (Schmidt Mária) rá vonatkozó megállapításából hoz idézetet: „Ungváry Krisztián [...] már régóta komoly tehertétele közéletünknek” (7). Vagyis Ungváry – nem túl elegáns módon – saját magát pozicionálja könyve első áldozataként. A kötet három témakört ölel fel: a hadtörténetet, a szélsőjobboldali mozgalmakat és a pártállami múlt történetét. Az előszóból kiderül, hogy a közölt 12 írás többsége kibővített újraközlés és csupán a Martin Gilberttel foglalkozó szöveg nem jelent meg korábban semmilyen formában. A szerző tettesek és áldozatok közti átjárhatóságra figyelmeztető munkájával rendet szeretne rakni a „véleményformáló elit” (8) történelemhamisításai által eltorzított múltképeink között, mivel „sajnos sokakat irritál, ha világgépükbe a feketén és fehérén kívül más színek is beszűrődnek” (8). Nos, valóban sokszínű lett a kötet – ám másképp, mint gondolnánk.

Hasonlatunkhoz visszatérve leszögezendő, hogy detektív és történész egyaránt nyomok alapján keres válaszokat bizonyos kérdésekre, ennyiben tehát nem dehonesztáló a köztük vont párhuzam. A válaszokat illetően azonban adósunk marad a kötet – ez

* Jelen írás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt segítségével jött létre.

¹ El kell ismernem, a fenti szókapcsolat nem egészen ártatlan.

pedig sem nyomozónak, sem pedig történésznek nem válik dicsőségére. A Szálasiról szóló tanulmányból (*Szálas Ferenc, a frontkatona*) például nem tudjuk meg, miért hallgatott makacsul a nyilas pártvezér I. világháborús feltáratlan élményeiről² és kitüntetéseiről, pontosabban annyit azonban mégiscsak, hogy a kérdéseket „további kutatásoknak kell megmagyaráznia” (32). Hasonlóképpen féloldalas az alapvetően izgalmas témát boncolgató írás az angolszász történetírás egyik kiemelkedő alakjáról, Sir Martin Gilbertről. Ungváry végig lebegteti, hogy a hatvanas évek elején határozott baloldali preferenciákat mutató, kissé excentrikus fiatal historikust a magyar hírszerzés többéves operatív munka gyümölcseként szervezte-e be sikerrel (legalábbis társadalmi kapcsolatnak), vagy – mint a szerző valószínűsíti – éppen fordítva történt: Gilbert csinált bohócot szülőhazájának fedett ügynökeként (egy „tálatásos” akció keretében) az őt behálózni igyekvő kommunista állambiztonságiakból. Sajnos a több mint ötvenoldalasra sikeredett, alapos honi forrásfeltáráson alapuló, Gilbert fiatalkoráról azonban hallgató írás végén is csak annyival leszünk okosabbak, hogy az igazságot „az MI5 és az MI6 titkos iratainak ismerete nélkül soha nem fogjuk megtudni” (129).³ Bizonyára ez a hiányosság intette hazai témáknál nem tapasztalható visszafogottságra, óvatosságra a szerzőt, és talán innen eredeztethető az indokolatlan mennyiségű szó szerinti idézet is (nem pedig póre oldalszám-gyarapítási szándékból).

A fenti ügyek felgöngyölítése tehát további nyomozást igényel(ne). Ez önmagában nem feltétlenül gátja a krimibe illő izgalmaknak, ám az adrenalinfröccsre vágyó, elétevedt Posadas-rajongók lehetőleg ne a „nemzetvezető” „rejtőzködő” (34), „beszűkülte érdeklődésű” (46), pulóverkötögető nejét bemutató portré (*Szálas Ferencé*) elolvasásával kezdjék ismerkedésüket a magyar történelemmel. Bár méltányolandó a kisemberek felé való nyitás, ez önmagában még aligha értékminőség, hiszen „nagyon innovatív történeti szintézist [...] éppúgy lehet írni, mint teljesen érdektelen és már a megírás pillanatában elfelejtett mikrotörténetet”.⁴ Tartalmasabbra sikeredett ellenben Szennik György grafikusművész portréja, noha ennek szakmaiságát legalábbis viszonylagosítja, hogy Ungváry elég szűkmarkúan bánik hivatkozásaival és inkább az RTL Klub kisfilmjének készítői ellen veszi fel a harcot. Maga a történet mindenesetre illik a könyv alapmotívumának tekinthető Saulus–Paulus kettőségre: kezelhetetlen művésznünk a II. világháború alatt készített, egykoron busásan jövedelmező antiszemita propagandaanyagáért komoly börtönbüntetést kapott 1945 után, hogy aztán ügynökként igyekezzen jóténni „fiatalkori botlását” – több, de inkább kevesebb sikerrel.⁵

Ungváry Krisztián – nem meglepő módon – ott a legerősebb, ahol legkomolyabb szakmai sikereit érte el: a hadtörténetírásban. Elemzett kötetében először az I. világháborúba kalauzolja el olvasóját, szimpatikus módon saját családtörténetébe engedve

² Mint Ungváry fogalmaz, „semmit sem tudunk tényleges tevékenységéről” (23).

³ Itt talán érdemes felvetni, hogy mennyire lehet történetírói cél egy forráscsoport önjáró bemutatása. Lásd GYÁNI Gábor: *Levéltári kánon és történetírói tapasztalat*, *Levéltári Szemle* 2008/3., 4–9.

⁴ ROMSICS Ignác: *A szintézisírás dilemmái* = Uő.: *Történelem, történetírás, hagyomány*, Osiris, Budapest, 2008, 257.

⁵ Ez a pálfordulás közel sem egyedülálló a korszakban, lásd KEREPESZKI Róbert: „Informátorunk is a Turul Szövet-ségnek volt tagja...” *Egykori Turul-tagok a politikai rendőrség látóterében 1945 után*, *Betekintő* 2012/1.

bepillantást. Témaválasztása, az 1914-es gorodoki „ütközet” – melyben a Monarchia felkészületlen hadivezetése lovas felderítő csapatokat küldött az orosz géppuskafészekre – kicsiben tökéletesen érzékelteti az industrializálódó háború okozta, mindenre kiterjedő változásokat, vagyis hogy miként és miért lett a huszáros rohamokban divó 19. századi „meggyszínű nadrágokból” (20) a sokéves halálgyárra szánt „csukasziürke öltözet” (20).⁶ Bár más jellegű, de hasonlóan kiegyensúlyozott és alapos tanulmány a Zákó Andrással foglalkozó írás. A húszas évekbeli hírszerző tevékenysége miatt négy évig Romániában raboskodó tiszt a nyilas uralom alatt betöltött magas pozíciójával kompromittálta magát, így csak némi szerencsével úszta meg a háború utáni hazatoloncolást és számonkérést. Az emigrációban aktív közreműködésével jött létre a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége (MHBK), vagyis a „»magyar királyi« tisztek gyűjtőhelye” (62), érdekvédelmi szervezete és hírszerző szolgálata, mely – vezetőjével egyetemben – két évtizeden át a magyar hírszerzés és kémelhárítás „legfőbb ellenségének számított” (58). Ungváry sorra veszi a szervezet külföldi kapcsolatait, valamint a (román hatóságokkal is kooperáló) magyar hírszerzéssel folytatott macska–egér játékot. Ennek komolyságát érzékelteti egyrészt, hogy a francia hírszerzés segítségével félszáznál több ügynököt és futárt juttattak be Magyarországra, másrészt, hogy az MHBK környezetébe is többtucatnyi kommunista ügynök épült be. A pszichológiai vonatkozásokat sem nélkülöző elemzés külön tárgyalja a jócskán túldimenzionált Kopjás-mozgalmat, az 1956-os kapcsolódásokat és a Zákó lejáratására, hazacsalására, elrablására vagy éppen likvidálására kidolgozott különböző – sikertelen – terveket, melyek (a Gilbert-ügyhöz hasonlóan) elég lesújtó képet festenek a honi titkosszolgálat teljesítményéről.

Hitler tábornokaival két írás is foglalkozik a tizenkettőből, noha ez a témakör inkább örökzöld, mintsem „feltáratlan”. Akik olvasói a legnépszerűbb honi történelmi magazinnak, alighanem unottan fogják átlapozni Rommel I. világháborús, egyébként valóban filmbe illő caporettoi áttörését (az előszóban emlegetett nehéz hozzáférhetőség aligha erre a folyóiratra vonatkozott). A „szerencse, a katonai merészség és a fölényes taktikai tudás” (157) jellemezte a „sivatagi róka” II. világháborús tevékenységét is (legalábbis 1943-ig), s bár Rommel nem volt elkötelezett náci, sikerei, alkata és származása miatt modern „népi brandként” futtatta őt a propaganda – legalábbis a Stauffenberg-féle merényletig, amiért Rommel az életével fizetett. Beavatottságának mértékét még nem sikerült megnyugtatóan tisztázni, de vélhetően ez nem is volt célja a forrásokat nem, ám külföldi (elsősorban német) szakirodalmakat előszeretettel hasznosító írásnak. Megjegyzendő, Ungváry sajnós nem túl bőkezű a jegyzeteket illetően, még ott sem adja meg idézeteinek gazdáját, ahol állítása szerint „a kijelentés forrásértékét nem lehet túlbecsülni” (170). Kissé szokatlan a 18 alfejezetre szabdalt, 45 oldalas szöveg makrostruktúrája is, hiszen míg a katonai pályát és az ideológiai beállítódást részletező fejezetek kohezív egészet alkotnak, addig a tábornok halála után újabb leíró részeket olvashatunk, például Rommel hadietikájáról. A Hitler tábornokairól írt tanulmány ilyen szempont-

⁶ Ezen a meggyőző képen pedig az sem ront komolyabban, hogy a II. világháborúra specializálódott szerző egy helyütt „szovjet” (19) főerőkről értekezik.

ből is egységesebbnek, koncepciózusabbnak tűnik, ráadásul több olyan kérdést is felvet, melyek mind a mai napi élénken foglalkoztatják a közvéleményt (háborús bűnök, felelősség, kötelesség–engedelmesség, stb.). Nemcsak a német hadigépezet struktúráját, hierarchiáját és színeváltozásait ismerhetjük meg a szerző értő kalauzolásával, de több helyütt (szomorú) összehasonlítást kapunk a magyar viszonyokkal is. A meghatározó figurák közül Paulus, von Manstein, Guderian, a végjáték alakjai közül a kevésbé ismert Walter Model – alias „Sztahanov” (203) – portréját olvashatjuk, miközben a tábornoki önkép kapcsán a kortárs író–költő szavai csenghetnek fülünkben: „Hiszi, semmi halálra méltó / Gaztettet nem cselekedett, / Spiritus rector volt a vértó / Partján vagy szolgál, egyre megy.”⁷

A kötetben szereplő utolsó történelmi szakmunka bőséges levéltári forrásanyag és szakirodalom alapján veszi górcső alá a Németország által Magyarországnak fizetett háborús kárpótlás kínos ügyét. A Kádár-kori államapparátus lényegében devizaszolgáltatásként tekintett erre a kérdésre, teljesen háttérbe szorítva, gyakorta éppenséggel megalázva az áldozatokat. A szerző lesújtó véleménnyel van a pénzbehajtást irányító látszat-érdekvédelmi szervezetekről, főként a Nácizmus Üldözötteinek Bizottságáról, amely „nemcsak kommunisták és zsidók összemosásában jeleskedett” (219), de a fasisztus vádjával diszkreditált minden demokratikus (tehát antikommunista) irányzatot – tértől és időtől függetlenül. Ma már számos szakmunka és visszaemlékezés áll rendelkezésünkre a magyarországi holokausztról (ezeket hivatkozva is Ungváry), így közzismert a magyar hatóságok akkurátus rablótevékenysége a folyamatban. Aligha feltételezhető tehát, hogy „a deportáltak 90%-a ékszerekkel érkezett volna Auschwitzba” (225), de a honi kárigények megalapozottságát valószínűleg a bélyeggyűjtemények kitartó szerepeltetése érzékelteti leginkább. A szövegben ezúttal elsősorban áldozatként szemléltetett német féllal történő egyeztetések csupán a hatvanas évek második felére gyorsultak fel, noha még ekkor is komoly kételyek fogalmazódtak meg az összeget illetően egyes bonni szakpolitikusokban (okkal). A végül százmillió márkában megállapított jóvátétel kifizetése a hetvenes évekre maradt, és a teljes összeg nem is jutott el az érintettekhez. Tény: az áldozatok összességében jóval kevesebb pénzt kaptak, mint amilyen mérvű anyagi veszteség érte őket, ám ez még mindig sokkal több volt, mint amiért a németeket terheli felelősség (anyagi értelemben). Mielőtt azonban teljesen elérzékenyülnénk a szegény, kizsákmányolt egykori szövetséges sorsán, érdemes megfontolni, hogy csak a világháború utolsó évében kifizetett magyar háborús hozzájárulás „3600 millió pengőt, azaz másfél milliárd márkát tett ki”. A „számok még inkább eltolódnának, ha a háborús hozzájáruláshoz hozzászámolnánk azokat a milliárdokat, amelyeket a német fél szállítások formájában kapott, de semmivel sem ellentételezett” – figyelmeztet éppen Ungváry, ám nem ebben, az eredetileg Németországban, németül megjelent tanulmányában.⁸

Míg tehát a könyv nagyobbik felében a szerző történész szakmunkák segítségével igyekszik kalauzolni olvasóját a 20. századi történelem feltáratlan (és kevésbé feltárat-

⁷ TÉREY János: *Paulus*, Magvető, Budapest, 2007, 178.

⁸ UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*, Jelenkor–OSZK, Pécs–Budapest, 2013², 522–523.

lan) labirintusában, addig az utolsó három írás alapvetően kultúr- és emlékezetpolitikai indíttatású. Ez önmagában üdvözlendő, felelős attitűd, ám sajnos a szakmaiságot gyakorlta felülírja a politizáló értelmiségi vehemenciája. Először egy régi pörlekedés felmelegítésének lehetünk tanúi, hiszen a Terror Házával, illetve annak főigazgatójával több mint egy évtizede áll csatában a szerző. Mivel nem akartam ezt az egyébként jelentékeny publicisztikai termést hozó polémiát⁹ csupán papíron tanulmányozni, engedve a valóság csábításának, ellátogattam a fent említett múzeumba. Sajnos – ez közös bánat – a szerzőnek kell igazat adjunk a legtöbb kérdésben: a kétségkívül látványos és fontos küldetésű kiállítás még mindig aránytalan, pontatlan, tendenciózus és sematizáló. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy míg szerencsésebb helyeken értelmes dolgok is ki tudnak sülni efféle vitákból (például a múzeumpedagógiai szempontok és a történeti hitelesség vonatkozásában), mi csak reménykedhetünk, hogy végre sikerül az ügyet depolitizálni, a koncepcióról szakmai vitákat folytatni, illetve a nyilvánvaló hiányosságokat pótolni.¹⁰

A következő, *Megjegyzések Magyarország alaptörvényéhez* című rövidke írás az új alkotmány preambulumaát támadja, tagadva, hogy a német megszállással az ország elveszítette volna teljes szuverenitását. Jóllehet Ungvárynak alapvetően igaza van ebben a kérdésben, vélhetően ő sem gondolja egészen komolyan, hogy „a német hatóságok végig csak tanácsadói jogosítványokkal rendelkeztek” (312) a gyakorlatban, illetve hogy a Wehrmacht alakulatai nemhogy nem rekviráltak, de még csak nem is vásároltak Magyarországon. A német megszállás emlékműve körüli problémákat körbejáró és közéleti szempontból értékelő utolsó írás (*Az emlékmű és az emlékműmutyi*) már címében is nehezen illeszthető bárminemű történelemszövegbe. Ez önmagában nem feltétlenül probléma,¹¹ ám Ungváry a jogos és szükséges kritikát túlgondolva egyfajta összeesküvéselmélet-gyártásba fog, amely szerint a szimbolikájában hamis, kivételezésében pedig botrányos emlékműépítés lényegében egy bűjtött antiszemita hecckampány.

Igy jutunk el Posadastól Mulder ügynökig, szédítő magasságokat és rémisztő mélységeket egyaránt megjárva. A politikailag instrumentalizált múltképeink történelmi korrekciójára vállalkozó, ám vállalását csak részben teljesítő kötet kissé egyenetlen-

⁹ Néhány „mérőföldkő”: SCHMIDT Mária: *Egy történelmi(etlen) ész kritikája*, Népszabadság 2003. augusztus 9.; UNGVÁRY Krisztián: *Ami tiszta és ami zavaros*, Népszabadság 2003. augusztus 11.; SCHMIDT Mária: *Felelni fognak*, Heti Válasz 2012. augusztus 16.; SCHMIDT Mária: *A múlt fogságában*, Heti Válasz 2014. június 30.

¹⁰ Ungváry név nélküli vádaskodásai, utalgatásai (írása végén) sajnos illenek ebbe a jelenleg folyó, személyeskedésekben gazdag, ám az önkritikát teljességgel nélkülöző diskurzusba. Egyetlen példát kiragadva, mint fogalmaz: „Schmidt Mária komoly szemantikai nehézségekkel is küzd” (275). Állítását alátámasztó idézetei helytállóak, a begyűjtött *hand out*-okon valóban szerepelnek a felelőlegesen logikai bukfenek (számos nem említett pongyolaság, magyartalan kifejezés társaságában). Ami szerzőnket illeti, hasonló problémái azonban neki is vannak, ahogyan utaltam is rá egy korábbi kötete kapcsán (BARTHA Ákos: *Újmódi tendenciák*, Hítel 2014/4., 126). Most sem tehetek másképp, mivel Ungváry kardinális kérdésben, a történelemhamisítás politikai felelősségét illetően félreérthető. Mint fogalmaz: „sovány vigasz, hogy ez a jelenség [a múlthamisítás] egyik politikai oldalnak sem sajátja: »igény« minden oldalon mutatkozik rá” (8). Okkal merülhet fel bennünk ugyanakkor a kérdés: miért csupán a jobboldali vadhajtásokat nyesegeti oly lelkesen a szerző?

¹¹ Kivéve, ha a szerző tudományos szakmonográfiként tekint munkájára, amely a Magyar Tudományos Művek Tárára még (?) nem került fel: <https://vm.tmtt.hu/search/slist.php?lang=0&AuthorID=10019039>.

re sikeredett. Értékes, alapos tanulmányok mellé félkész és lektúrszerű írások is becsúsztak, az utolsó negyedben pedig teljesen elsüllyedünk közéletünk ingoványában. A mennyiség ezúttal sem csapott át minőségbe, sok „tettes” ráadásul szabadlábbon maradt. Ennek ellenére az érdekes témafelvetések mindenképpen figyelemre méltóvá teszik a kötetet.

Műkorcsolya-világbajnokság, Megan Taylor világbajnok, 1939. február